

NAGY LEVENTE

A 19. századi brit liberalizmus morfológiai megközelítése

Mill és a liberalizmus

Harold Laski szerint a liberalizmus a „nyugati civilizáció kiemelkedő doktrínája” volt évszázadokon keresztül (Greenleaf 1983, 18). E fajsúlyos általánosítás nem árul el sok mindent a liberalizmusról, azt viszont sejteti, hogy egy uralkodó eszmerendszerrel van dolgunk.

Laski megállapításánál konkrétabb információkkal szolgálnak R. Muir szavai: „Mindig sajátja volt a Liberális pártnak, hogy fokozott kételkedéssel kövessen minden, állam általi beavatkozási kísérletet a gazdaságba, mely egyben a szabadság megsemmisítését jelenti.”¹

Hasonlóan fogalmazott a skót reformer, Samuel Smiles, aki szerint „a mennyország segíti azokat, akik megsegítik önmagukat.”² Smiles kijelentése a klasszikus liberalizmus egyik maximájává vált, hiszen a kor számos liberális gondolkodójának meggyőződése, hogy a belülről jövő segítsége révén az egyén életereje, energiája és kezdeményezőkézsége növekszik, ezáltal egyre inkább öngondoskodóvá válik, s az önmegvalósítás folyamatában teljes értékű emberré lesz. Az egyén, tehát fejlessze önmagát, haladjon saját belátása szerint, szabad és független cselekedetei révén. A külső segítség, ezzel ellentétben, lankadttá, erőtlenné, passzívvá és főleg kiszolgáltatottá teszi az individuumot, a kormány túlzott szerepe, az állam túlterjeszkedése, a gazdaságba való beavatkozása és „jótékonyági” tevékenysége viszont rombolja az egyéniséget, gátolja a haladást.

E gondolatokat erősítette tovább korának ismert történésze és Whig politikusa, Lord Macaulay is, mondván, hogy Angliát az angol nép bölcsessége és szorgalma vezette előre a civilizáció útján, nem pedig a mindenható állam. A tőke végezze saját munkáját, az állam pedig saját feladatát a megszabott hatáskörein belül, vagyis, tartsa

¹ "There has always been an element in the Liberal party which has regarded with deep-rooted suspicion every measure involving State interference with industry as an invasion of liberty." R. Muir: *Politics and Progress*, 1923, 99 In Greenleaf, 1983, 30.

² "Heaven helps those who help themselves." (Smiles 1859, 1).

fenn a békét, védelmezze a tulajdont, illetve csökkentse a törvény szerepét. A többit elvégzi maga a nép.³

A 19. század közepének egyik uralkodó eszméje (mely eszme a század második felében is élénk több liberális gondolkodó művében), a politikai gazdaságtan egyik vezérelve, tehát az individuum szabadságának maximalizálása, a társadalmi és gazdasági életben történő állami szerepvállalás minimalizálása, mondván, hogy az államnak nincs keresnivalója a munka és a tőke világában. Az állam részéről annyi indokolt, amint Joseph Hume is hangsúlyozta egyik parlamenti beszédében, hogy védelmezze az emberek és a tulajdon biztonságát, és a törvényhozás tartsa szem előtt az alapelvet: tökéletes egyéni szabadság mindenek fölött!⁴

Az eddigiek alapján láthatjuk, hogy a pozitív emberkép alapján megrajzolt egyén középpontba helyezése, valamint a „minimális” állam kihangsúlyozása, illetve a kettő sajátos kapcsolatából fakadó szabadságértelmezés (a negatív szabadság szentesítése, a pozitív szabadság lehető legmaximálisabb ellenzése) vonul végig az említett gondolkodók munkáin. Igazuk van abban, hogy az önérdektől vezérelt szabad egyén, illetve a piac önszabályozó jellegét hirdető laissez-faire elve képezik a liberalizmus kiindulópontját, amelyhez számos liberális gondolkodó „igazítja” elveit, és amelyből kiindulva megrajzolható a brit liberalizmus 19. századi fejlődési íve.

A fogalom morfológiai elemzéséhez mégsem a „elindulási pontnak” számító „klasszikus” liberalizmus képezi az alapot, hanem a liberalizmus mill-i verziója, többnyire azért, mert Mill jelenti az „összekötő hidat” a brit hagyományos és revizionista liberalizmusok között, és ennek köszönhetően Mill liberalizmusán át lehet leginkább érzékeltetni a liberalizmus diakronitását.

A *The Man Versus the State* szerzőjének, Herbert Spencer elveinek egyik kiemelkedő bírálója, D.G. Ritchie, a *The State Versus Mr Herbert Spencer* címet viselő fejezetben a következőt írja:

„A népszuverenitás egyértelmű elismerése egyben „az Ember” és „az Állam” közötti ellentétet látszik megszüntetni.....A nagyobb állami tevékenység iránti igény elsődleges célja, hogy az egyén szélesebb körű lehetőségekkel rendelkezzen egészséges kibontakozásának folyamatában. Az állam és az egyén tehát nem egymás ellenpólusai, melyek közül választanunk kell; és lehetségesnek tűnik a demokrácia számára, hogy egy erős és élénk államot hozzon létre, támogatva ezáltal az önzetlen és nem elszigetelt, hanem inkább erős és élénk egyéniségek kifejlődését, amelyek a tényleges jólétet a közösségi jólétben találják meg.”⁵

³ Lásd T.B. Macaulay: *Essays*, London, 1889, 122 In Greenleaf, 1983, 31.

⁴ Joshep Hume egy 1847 decemberében, egy parlamenti vitán elhangzott beszédéről van szó (Greenleaf 1983, 30).

⁵ "The explicit recognition of popular sovereignty tends to abolish the antithesis between 'the Man' and 'the State'.....The main reason for desiring more State action is in order to give the individual a greater chance of developing all his activities in a healthy way. The State and tje

Szavai egyértelműen jelzik, hogy a fentebb felvázolt „kiindulópont” képest a század utolsó évtizedére a liberalizmus új utakon jár. Az, aki ebben az útkeresésében „már a saját személyében áthidalta a régi és az új liberalizmus közti időt” nem más, mint John Stuart Mill (Hobhouse é.n., 114).

Amint Greenleaf is megjegyzi, Mill gondolatai, eszméi kiemelkedő fontosságúak, már azért is, mert egy ambivalens attitűdöt (a liberális ideológia váltási fázisát érzékeltető attitűdöt) fejeznek ki, mely attitűd „kiváló tükrözése a szívós individualizmusról a kollektívizmusra való áttérésnek.”⁶

Valóban arról van szó, hogy Mill a liberalizmus kimagasló védelmezője, akit viszont néha „elkapott a kollektívizmus szele”. A szabadságról című művének alapvető kérdései közé tartozik, hogy ha a hagyományos utilitarista doktrínát elfogadjuk, azaz a legtöbb ember legnagyobb boldogságának elérése a cél, akkor milyen politikával érhető ez el, és melyik a legjobb kormány a lehető legtöbb ember legnagyobb boldogságának teljesítésére? Ha az állam hatásköre egyre terjedő tendenciát mutat, kérdezi Mill, akkor meddig terjedhet a hatalom, hogy összeférhető legyen az egyéni szabadsággal? (Amelyet Mill oly nagyra becsül)

E kérdéseket Mill nem véletlenül vetette fel, ugyanis volt lehetősége megtapasztalni a hatalmi súlyeltolódást, az egyénektől, kis csoportoktól a tömegek felé, melynek következtében az egyén szerepe egyre kisebb, a tömeg szerepe viszont egyre nagyobb. Erre utalnak következő szavai is: „az egyén hatalom volt az ókorban, a középkorban, s csökkenő mértékben a hosszú, átmeneti korban is, amely a feudalizmustól napjainkig tart....Ma az egyének elvesznek a tömegben.... A közvélemény kormányozza a világot. Az egyetlen valóban hatalomnak nevezhető hatalom a tömegeké.” (Mill 1983, 149). Ennek súlyos következményei lehetnek, véli Mill, hiszen „az egyén elvesztettnek érezheti magát, tehetetlenné válik, jelleme elernyed, gyenge lesz”.

A szabadságról című művében a szerző aggodalmát fejezi ki, és annak az alapvető kérdésnek a megválaszolását tűzi célul, hogy „milyen természetű az a hatalom, amelyet a társadalom jogosan gyakorolhat az egyén fölött, s hol vannak e hatalom korlátai?” (Mill 1983, 149). Ne feledjük, hogy „a közvélemény jogos beavatkozásának az egyén függetlenségébe igenis vannak határai; s e határ megtalálása és megvédése a jogtalan túlkapásokkal szemben nélkülözhetetlen” (Mill 1983, 46), akár a képviseleti kormány esetében, hogy az egyén a lehető leghatékonyabban fejleszthesse képességeit a lehető legkisebb külső korlátozástól mentesen.

Nem véletlen, hogy Mill egy általános szabályt keres arra nézve, hogy mikor indokolt a közösség beavatkozása az egyén életébe. Fontosnak véli e „határ” elvi megtalálását, egyrészt, mert meg szeretné akadályozni, hogy az „egyéni kezdeményezést és spontenitást” elfojtsa a „kollektív közepszerűség”, másrészt, mert

Individual are not sides o fan antithesis between which we must choose; and it is possible...for a democracy to construct a strong and vigorous State, and thereby to foster a strong and vigorous individuality, not selfish nor isolated, but finding its truest welfare in the welfare of the community." (Ritchie 1891, 64).

⁶ "...Nicely reflects the transition from a sternly individualist to a more collectivist form of Liberal ideology." (Greenleaf, 1983, 104).

elejét szeretné venni annak, hogy a közösség egészét behálózza a konformitás, s hogy a társadalomra nehezedjék a homogenitás. Minden egyén köré húzható egy imaginárius kör, amelynek vonalait egyetlen kormány sem lépheti át. „E tanulmány célja”, mutat rá Mill,

„hogy felállítsunk egy igen egyszerű alapelvet, mely tökéletesen alkalmas arra, hogy szabályozza a társadalomnak az egyénnel szemben alkalmazott ellenőrző és kényszerítő tevékenységét, akár jogi tevékenység keretében kimért fizikai erőszak, akár a közvélemény erkölcsi kényszere ennek az eszköze. Ez az elv a következő: az önvédelem az egyetlen olyan cél, amelynek érdekében az emberiségnek –kollektívan vagy egyénileg – joga van beavatkozni bármely tagja cselekvési szabadságába. Az egyetlen cél, amelynek érdekében jogosan lehet egy civilizált közösség bármely tagjával szemben – akarata ellenére – erőszakot alkalmazni: mások sérelmének a megakadályozása. Az ő saját – fizikai vagy erkölcsi – java nem elégséges indok erre.” (Mill 1983, 54).

Az egyén cselekedetei kapcsán Mill megkülönbözteti azokat, amelyek csak „önmagára hatnak” (self-regarding) és amelyek „másokra is hatnak” (other-regarding), s úgy véli, hogy e megkülönböztetés segít a határvonal megtalálásában. Az előző az „emberi szabadság sajátos köre”, az utóbbi, a „közösségi életre vonatkozó sajátos szféra”, az egyén „köreinek” tiszteletben tartásával. „Az egyén csak annyira felelős a társadalomnak” emeli ki a szerző, „amennyi viselkedéséből másokat érint. Mindabban, ami csak őt érinti, jogos függetlensége korlátlan, Önmagának – saját testének és lelkének – mindenki korlátlan ura” (Mill 1983, 55). Ilyen értelemben, a kormány nem szólhat bele, nem kényszerítheti az egyént olyan dolgok megtételére, vagy azoktól való visszatartására, mert az jobb lenne neki, mert attól az egyén boldogabb lenne vagy, mert – mások szerint – „ez lenne a bölcs, netán a helyes dolog”.

Érveinek ismertetése során fontosnak vélem felhívni a figyelmet néhány ambivalenciára. Egy üzleti vállalkozás, mondja Mill, amit a beavatottak képesek a legjobban vezetni, a kormánynak nem szabad beavatkozni, De, mégis indokolt lenne a hatalmi beavatkozás, és arra kényszeríteni a vállalkozót, hogy biztosítson megfelelőbb egészségügyi feltételeket munkásai számára, mert az adott feltételek károsan hatnak a dolgozókra. Annak ellenére, hogy „másokat érintő cselekedetről” vagy mulasztásról van szó, Mill, mégis inkább a be nem avatkozás mellett áll ki.⁷

A korábban említett emberi szabadság sajátos köre magába foglalja a lelkiismeret, a gondolkodás, a vélemények, az ízlés és foglalatosság szabadságát, vagyis „szabadságot, hogy úgy alakítsuk életünket, ahogy hajlamainknak megfelel, hogy vállalva a következményeket, azt tegyük, amit tenni akarunk embertársaink akadályoztatásától

⁷ Ennek részletesebb kifejtését lásd Greenleaf, 1983, 108.

mentesen mindaddig, míg az, amit teszünk, nincs az ő kárunkra, s azt tegyük még akkor is, ha viselkedésünket ostobának, ferdének, vagy helytelennek vélik” (Mill 1983, 58-9) [Kiemelés tőlem]. A későbbiekben azonban Mill már azt állítja, hogy „Ha egy köztisztviselő vagy bárki más azt látja, hogy valaki egy veszélyes hídon akar átkelni, s nincs rá idő, hogy figyelmeztesse, visszaránthatja, s ezzel nem sérti meg szabadságát, mert a szabadság az, ha valaki azt teszi, amit kíván, a folyóba esni pedig feltehetően nem kívánt” (Mill 1983, 201-2).

A két állítás között logikai törés tapasztalható. Az „önmagát érintő” és a „másokat is érintő” fogalmak szétválasztása itt is gondot okoz Mill számára, olyannyira, hogy nem lehet egyértelműen kivenni, mikor is avatkozhat be indokoltan a közösség az egyén cselekedeteibe. Tulajdonképpen a két fogalom szétválasztásán nyugszik Mill alapvető elve, de a kitaró próbálkozás ellenére maga a szerző is elismeri, hogy „Egyetlen ember sem teljesen elszigetelt, senki sem tud komolyan és tartósan ártani magának anélkül, hogy kárt ne okozna legalább legközelebbi hozzátartozóinak, gyakran pedig másoknak is” (Mill 1983, 173).

Miről is van szó? Úgy gondolom, hogy az egyén és a közösség közötti viszony változásának, azaz az individualizmustól a kollektívizmus felé haladás folyamatában Mill egy adott pontig a klasszikus liberalizmusra emlékeztető mértékben hirdeti a szabadságot, illetve az egyenlő szabadság elvét mondván, hogy „A szabadság egyetlen fajtája, mely megérdemli ezt a nevet, ha saját javunkra a magunk módján törekedhetünk...”, ezt követően azonban a közösség fokozottabb figyelembevételre érezhető ki a gondolatmenet folytatásából: „... mindaddig, míg nem próbálunk másokat ugyanebben megakadályozni, vagy gátolni ezt célzó erőfeszítéseiket” (Mill 1983, 59). A maga módján törekedő egyén, és a mások hasonló szabadságának figyelembe vétele között egy választóvonal húzódik, de az „egyéni ható” és „másokra is ható” cselekedetek megkülönböztetése során Mill (lévén a liberalizmuson belüli „váltás” szemtanúja) nem tudja feloldani az ellentmondást. A régi és az új liberalizmusok közötti „átmeneti” állapotról van itt szó, és bizonyára az átmenetekre jellemző bizonytalanságnak tudható be ez a mill-i ambivalencia.

Elvileg a társadalmi lét két módjával szembesülünk: egyfelől, az egyén saját belátása szerint cselekedhet, de viselnie kell tetteinek természetes következményeit, akár pozitív, akár negatív töltetűek azok. Másfelől, a társadalomtól elvárandó, hogy megelőző lépésekkel védelmezze az egyént, vagy akár büntesse, ha szükséges. Mill az első mellett dönt, de számos érvelése, valamint az Önéletrajzában tett vallomása alapján, melynek értelmében egy adott ponton közel állt, hogy engedjen a kormány túlzott terjeszkedésének és beavatkozásának, arra utal, hogy Mill más irányt vett, mint például Spencer. Lehetséges, amint Greenleaf is megjegyzi, hogy Mill nagyobb mértékben hajlott a kollektívizmusra, mint azt saját maga gondolta volna (Greenleaf 1983, 109).

Greenleafnél is határozottabban fogalmazott a francia Paul Leroy-Beaulieu, aki szerint Mill a szabadság és a liberalizmus kitaró és kimagasló védelmezője, ennek ellenére „valahol mélyen ott lappangott benne a szocializmusra való hajlam, amellyel

olykor-olykor nehezen birkózott meg, amely néha magával is ragadta. Ennek jeleit több helyen is fellelhetjük írásaiban, de végül is, ő soha nem adta meg magát”.⁸

A szélsőséges egyéni szabadság és a társadalom elnyomó hatalma között Mill talán azt az utat kereste, amelyre Eötvös József mérsékelt szavai is irányítanak: „Sem az elszigeteltség korlátlan szabadsága, sem az elnyomás, hanem a társaság azon állapota, mely természetünknek megfelel.”⁹

A két pólus közötti keresésben Mill, a korábban bemutatott példák elsője, az üzleti vállalkozás példája alapján a szabadság negatív értelmezését helyezte előtérbe, hiszen a „be nem avatkozásokon” van a hangsúly, vagyis a szabadság ez esetben a kényszermentességből fakad. A negatív szabadságértelmezés alapján az egyén azt tesz, amit kedve diktál, még akkor is, ha cselekedete ostobának tűnik mások szemében, csak épp másokat ne bántson tetteivel.

A második példa tulajdonképpen arról szól, hogy az egyén át akar kelni a hídon (és egyáltalán nem arról, hogy bele akar, vagy nem akar beleesni a vízbe), de a közösség embere meggátolja ebben, és visszatéríti, Mill szerint legitim módon. A hangsúly tehát nem arra helyeződik, hogy az egyén mit akar, hanem inkább arra, hogy mit kellene akarnia, amit a köztisztviselő tevékenységéből tudunk meg. Ez egyértelmű távolodás a negatív szabadságtól és közeledés a pozitív szabadság felé, és egyben távolodás attól a klasszikus liberális szabadságértelmezéstől, amit Cobden, Bright, illetve Spencer hirdettek, és ami mellett Mill is jelentős mértékben kiállt korábban.

A pozitív szabadsághoz való további közeledésről árulkodnak Mill következő szavai „Például nálunk és a legtöbb civilizált országban érvénytelenítenének egy olyan kötelezettségvállalást – sem törvényes eszközökkel, sem a közvélemény erejével nem erőltetnék betartását –, melynek értelmében valaki rabszolgának adná el magát vagy megengedné, hogy annak adják el. A saját élete feletti akaratlagos rendelkezés ezen korlátozásának alapja nyilvánvaló...” (Mill 1983, 213) [Kiemelés tőlem]. Ezek szerint a közösség mutat rá az egyén tévedésére, s a közösség mondja meg az egyénnek, hogy mit kellett volna, vagy mit kell tennie. E szavak megint arról az engedményről árulkodnak, amelyet Mill tett a kollektíva szerepének növelése irányába.

A kormány hatásköre kapcsán Mill csak indokolt állami beavatkozásokat fogad el, ami a felszínen összecseng Spencer álláspontjával. A túlzott állami „gondoskodás”, véli Mill, eleve nem lehet kívánt dolog, nemcsak azért, mert korlátozza az egyén választási szabadságát és kezdeményezőkézségét (az egyre növekvő adóztatás miatt is), hanem azért is, mert potenciálisan és ténylegesen is kényszert eredményezhet, hiszen a beavatkozás állandó hatalomnöveléssel járhat. A hatalomnöveléssel viszont egyre közelebb kerülhetünk a többségi zsarnoksághoz.

Az állami beavatkozás ellenpólusa a laissez-faire elve, ez utóbbi kapcsán viszont Mill oly szép számmal sorakoztatja fel az általa vélt kivételeket, hogy az már akár egy

⁸ „Yet he had at bottom a tendency towards Socialism which he could at times with difficulty suppress, and which occasionally carried him away. We find it again and again in many parts of his writings: but he never yields it finally..” (Leroy-Beaulieu 1891, 18).

⁹ Eötvös József: *Gondolatok*. Budapest, 1874, 276. Idézi Egyed Péter In Mill, 1983, 34.

kisebb kormányprogramnak is megfelelne, nem beszélve arról, hogy a szerző maga is beisméri – a kormány feladatát nem lehet leszűkíteni az „éjjeli őr” szerepére.

Melyek ezek a kivételek, amelyek esetében Mill indokoltnak tartja a hatalmi beavatkozást? Elsősorban a rend fenntartása, védelmezése, bíróságok felállítása. Ezekkel, természetesen a laissez-faire hívei maradéktalanul egyetértenének. Továbbá, a szerződések betartatása, csalások megelőzése, akár büntetése, valamint örökségek, hagyatékok ellenőrzése. Ez már nincs összhangban a korábban meghirdetett „minimális” állammal, mi több, még távolabb kerül attól, hiszen Mill figyelembe veszi azokat, akik nem képesek gondoskodni önmagukról, akik „alkalmatlanok józan ítéletet” hozni, s belátja, hogy az ilyenek esetében a laissez-faire elve nem alkalmazható, mivel a kormánynak intézkedési lépéseket kell tennie érdekükben.¹⁰ A szerző szerint szép számmal tartogat ilyeneket a „műveletlen” tömeg, ezért a kollektív tekintély szerepe megnő, a hatalom beavatkozása a társadalmi és gazdasági szférában fokozottabbá válik.¹¹ Mill szerint az oktatásban is fokozottabb szerepet kell vállalnia az államnak, mi több, egy sor szolgáltatás is az államra hárul, mint például a víz és gáz szolgáltatás, vasút fenntartás, útépités, közvilágítás, kórházak, iskolák építése, fenntartása.¹²

Ezek után nem meglepőek Greenleaf szavai: „Több, mint bizonyos, hogy Mill Politikai gazdaságtana képezte a célpontot Spencer számára a Társadalmi statikában és más munkáiban. És nem meglepő, hogy a fabiánusok többet köszönhetnek Mill-nek, mint bármely más mentoruknak.” (Greenleaf 1983, 114). Ez már valóban nem áll olyan messze Leroy-Beaulieu korábbi megjegyzésétől, és joggal valószínűsíthető, hogy a Mill által meghirdetett közösségi „jótékonytságot” Spencer és társai elvetették.

Míndegy zárógondolatként elmondhatjuk, hogy Mill életművén végigvonul egy feszültség, amelyet egyfelől a középpontba állított individuum és individualizmus, a személyiség és az egyén önmegvalósításának, boldogulásának kérdései, másfelől a külső erők beavatkozásának kérdései generálnak. A nagy kérdés, amint láttuk, hogy hol húzódik a határ az egyén szabadsága és a közösség indokolt beavatkozása között, mert valljuk be, Mill nagy dilemmája épp elméletének sajátosságában keresendő, hiszen liberalizmusa egyszerre kíván az egyéni képességek kidomborítója, illetve a fejlődéshez szükséges feltételek meghirdetője lenni. Épp ezért, műve az egyéni szabadság és a közösségi autoritás összeegyeztetésének sajátos és klasszikus kifejeződése. Az individualizmus „bajnoka”, a libertariánus elvek szimpatizánsa, végül olyan mértékű engedményeket tett a közhatalom, a kollektíva irányába, hogy az így kapott „vegyes” állapot nehezen lenne beilleszthető Spencer evolúciós elméletébe, vagy Hobbouse szociál-liberalizmusába¹³. Úgy tűnik, valahol a kettő között kereshetjük a helyet a mill-i

¹⁰ Mill: *Collected Works*, London, 1963, 156 In Greenleaf 1983, 113.

¹¹ Mill: *Collected Works*, London, 1963, 947- 8. In Greenleaf 1983, 113.

¹² Mill: *Collected Works*, London, 1963, 132-3, 948-50 In Greenleaf, 113.

¹³ Természetesen nem szabad az individualizmus – kollektívizmus folyamatát egy zökkenőmentes, egyenes vonalú egyenletes mozgás folyamatként felfogni, annál is inkább, mivel időrendi sorrendben sem egymás után következnek a „szélsőséges” individualizmust hirdető, illetve a kollektíva szerepét fokozottabban kihangsúlyozó művek. Tény azonban, hogy

elvek számára, és ezért sem véletlen, hogy Mill liberalizmusa képezheti a fogalomszerkezeti elemzés alapját.

A liberalizmus morfológiája

Ha fogalom-centrikus vizsgálatnak vetjük alá, felmerül a kérdés, hogy vajon milyen belső világot, szerkezetet rejteget a liberalizmus? Miként viszonyulnak egymáshoz a fogalom egyes elemei, s nyomon követhető-e az elemek egymáshoz viszonyított hely-, helyzet-, és szerepváltozásai?

Ha sikerül felbontani a liberalizmus fogalmát, az analitikus feltérképezéssel egy érdekes permutációt fedhetünk fel.¹⁴ Joggal merülhet fel azonban a kérdés, hogy kell-e egyáltalán törekednünk arra, hogy az egyes ideológiák elemeit egy bizonyos szerkezetbe helyezzük? A válasz röviden az, hogy fogalomszerkezeti elemzéssel láthatóbbá válik az ideológiák „belső” világa egy adott helyzetben (szinkronitás), és követhetőbbé lehet tenni az egyes ideológiák jelentéssorozatait (diakronitás). Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a morfológiai elemzés révén jobban rámutathatunk a fogalom elemeinek történelmi közvetítettségére, a történelmi „valóság” és a szellemi sajátosságok által megkövetelt reflexiókra, a belső, szerkezeti változtatások és a liberalizmus jelentésváltozásai közötti megfeleltetésekre a fogalom egységének megőrzése mellett. Az sem jelentéktelen szempont, hogy fogalomszerkezeti megközelítéssel láthatóbbá válik a három nagy ideológia egymásra reflektálása (Ezt leginkább a konzervativizmus reflektív jellegének elemzése során lehet kimutatni).

A liberalizmus belső szerkezetének dinamizmusa természetesen nem azt jelenti, hogy az egyes liberalizmusok között éles határvonal húzható, jóval inkább arról van szó, hogy a választóvonalak mentén összemósódások észlelhetők az egyes liberalizmusok között, mi több, a különböző ideológiai családok között is jelentős fogalmi átfedések figyelhetők meg. Éppen ezért, a közös jegyekre, illetve a változásokra úgy lehet a leginkább rámutatni, ha egy ideológiai családon belül nem egyetlen, hanem több művet is tanulmányozunk, majd a megvizsgált eseteket összehasonlítjuk.

A közösség fontos tényező, de mégis az egyén, és az egyén jelleme, mint az individuum boldogságának kulcstényezője képezi Mill filozófiájának központi elemét. A boldogság, Mill szerint, szorosan összefügg a jóléttel. A jólét, a maga során fejlődést feltételez. Jelleme révén az individuum egyéniséggel rendelkezik, ami az egyén sajátos képességeit, tapasztalatait, ismereteit, erkölcsi értékeit, és nem utolsósorban sajátos ítélőképességét foglalja magába. Az egyéniség vagy személyiség, akkor érvényesül, ha az egyén saját képességei és belátása szerint, szabadon választhatja meg saját útját a

a revizionista liberalizmus kiemelkedő művei a századforduló táján, és a 20. század első évtizedeiben láttak napvilágot.

¹⁴ A fogalomszerkezet feltérképezése és elemzése kapcsán több ponton is támaszkodom Freedon: *Ideologies and Political Theory* című, kiváló munkájára.

boldogulás felé. Ennek alapján, úgy tűnik, a racionális egyén szabad fejlődése képezi a liberalizmus gerincét, s ebből arra következtethetünk, hogy az individualizmus, a szabadság, a haladás és az egyéni racionalitás (szemben a szocializmus ideológiákban előtérbe helyezett kollektív racionalitással) képezik a liberalizmus magját kitevő elemeket (a továbbiakban magelemek).

Az individualizmus vizsgálata az egyén - közösség viszonyában vizsgálandó, s az elemzés során alapvető kérdésként merül fel az egyénközpontság mértéke, szemben például a szocializmusra jellemző közösségiség mértékével. Az egyén-közösség bonyolult viszonya plurális jelentéssel bír, a klasszikus értelemben vett egyén-centrikusságtól (amelynek értelmében a közösség fiktív, vagy csak virtuálisan létezik) a szociál-liberálisok individuum értelmezéséig, amely szerint az egyén és közösség viszonyát az egyén és az organikus társadalom bonyolult szimbiózisa révén kell megközelíteni és értelmezni.

Az individualizmus alapja mindenképp az, hogy az individuum másoktól elkülöníthető entitás, aki sajátos tulajdonságokkal rendelkező autonóm személyiség, és többnyire személyes hajlamait követve cselekszik (Ez adja az alapot a racionalitáshoz is). Az egyénközponú gondolkodás alapvető tétele a korábban is említett mill-i elv, mely szerint minden egyén saját testének és lelkének korlátlan ura. E tétel egyben az egyéni szabadság gondolatát is magában hordozza.

A szabadságot tulajdonképpen a közösségi vagy állami beavatkozás mértéke szabja meg. „Lebontott”, vagyis dekontesztált¹⁵ formában, a szabadság a gondolat, a vélemény a szólás, a lelkiismeret szabadságára, illetve bizonyos cselekedetek megtételére vonatkozik, azzal a feltétellel, hogy e cselekedetek védelmet igényelnek mások cselekedeteivel szemben. E védelem azt jelzi, hogy a szabadság csak akkor nyer értelmet, ha cselekedetei során mentesítjük az egyént az indokolatlan meggátolásoktól. Mill, korábban már idézett szavai szerint csak akkor beszélhetünk tényleges szabadságról, ha az egyén a maga módján törekedhet saját javára, míg nem próbál megakadályozni másokat hasonló törekvésükben.

A szabadság, egyfelől korlátozástól való mentesség, akadályok hiánya, kényszermentesség állapota, hiszen csak ilyen körülmények között képes az egyén alternatívák közül választani, és önnön belátása szerint saját útját járni. A kényszermentesség, amint korábban is említettem, a szabadság negatív értelmezése.

A szabadság, másfelől sajátos tevékenység, az egyén vágyainak eléérése való törekedés. Ez már nem passzivitásról, nem valaminek a hiányáról, ellenkezőleg, bizonyos körülmények létéről, a célok megvalósításához szükséges eszközök jelenlétéről szól. A megvalósítás lehetősége a szabadság pozitív értelmezése¹⁶. A

¹⁵ A „dekontesztációt” az angol *decontesting* kifejezésből kölcsönöztem. Jelentése „egyértelműsítés”, a jelentés vitathatóságának minimalizálása. Az adott kifejezés plurális jelentéseiből egyik-másik jelentés kiragadása, annak érdekében, hogy a célnak a lehető legjobban megfeleljen, azaz meggyőzőbb erejű és kevésbé vitatható legyen. E törekvés mindhárom ideológia híveire, és úgy általában a politika világára igen jellemző.

¹⁶ A szabadság, mint liberális magelem jelentésváltozásait igen jól érzékelteti a *negatív*, illetve a *pozitív* szabadság közötti súlyeltolódás is, ami egyben lefedti a liberalizmus „klasszikus” formájától a revizionista liberalizmusig terjedő skála árnyalatait.

szabad egyének tehát saját belátásuk szerint, a maguk módján törekednek céljaik elérésére, a szabadság ezért nem determinált, inkább nyitott, és ez egyfajta belső mozgást, rugalmasságot, dinamizmust kölcsönöz a szabad egyénekből álló közösségnek is.

A haladás, vagyis a kevésbé vágyottól az erősebben vágyott dolgok felé mozgás, a liberalizmus elsődleges eleme, s a fogalom esszenciáját, belső energiáját a tökéletlen világ állandó javíthatóságába vetett hit adja.¹⁷ Az ember tévedhet, de képes kijavítani hibáit. Ehhez viszont nyitott társadalomra van szükség, hogy lehetőség nyíljen az elképzelések, eszmék szabad versenye számára. A liberalizmus optimista alapállású, emberképe tehát pozitív. A haladás mindenképp központi eleme e progresszív ideológiának, hiszen a liberalizmus a profitorientált világ eszmei meghirdetője, s a képességek szerinti teljesítmény, mint érdem, képezi a siker, az egyéni boldogulás alfáját és Omegáját.

A racionalizmus nem pusztán logikai, hanem szükségszerű következménye is az előző három magelemnek, hiszen az egyén szabadsága és a haladásba vett hit az egyén ésszerű viselkedése mellett értelmezhető. Az emberi természet kapcsán talán az egyik legösszetettebb kérdés az ember racionalitása. A liberálisok e téren sajátos álláspontot képviselnek, ami viszonylag összhangban van a szocialisták nézeteivel, de eltér a konzervatívok meggyőződésétől. Wilhelm von Humboldt tanítása szerint „az ember igazi célja, vagyis az, amit az örök és megváltoztathatatlan ész, s nem a változékony vágy állít elé; erőt a legteljesebben és legarányosabban valami egésszé fejlessze” (Mill 1983, 134). Ez egyértelműen az ember racionalitásnak előtérbe helyezése.

Ha az egyén racionális, s ha a racionalitás a liberalizmus elengedhetetlen tartozéka, akkor ezt a fogalmat is ki kell bontani, és meg kell nézni, hogy pontosan mit is jelöl: helyes döntést, mérsékletességet, akaratosságot, netán önfejűséget, autonómiát, kiszámítható célokat, értelemszerűen várható viselkedést, tervszerű céltudatosságot, esetleg a hatalom és a törvény előtti engedelmisséget?

Általánosabb megfogalmazásban, a liberalizmusok hívei többnyire vallják, hogy az egyén rendelkezik a tudatos döntések meghozására való hajlammal: adatokat gyűjt, mérlegeli a lehetőségeket, választ az alternatívák közül, azaz döntést hoz, azt követően pedig kitart a kijelölt út mellett. Racionalitása megkönnyíti, vagy legalábbis jelentős mértékben járul hozzá ahhoz, hogy az egyén más, hasonlóan ésszerű egyénnel egymás mellett tudjon élni.

A magelemek között sajátos függőségi viszony áll fenn. Ami a szabadság és a haladás viszonyát illeti, elmondhatjuk, hogy a haladás útjába álló szokások akadályként léphetnek fel, de a szokásoknál jobbra vágyás hajlama (haladás) egyben a szabadságra való hajlamot is magában hordhatja. A haladás (jobbítás) szelleme azonban nem azonos a szabadság szellemével, „mivel irányulhat arra, hogy valami jobbat rákényszerítsen egy népre, amely azt nem akarja, s a szabadság szelleme szövetkezhet ideiglenesen a jobbítás ellenfeleivel, de a jobbítás egyetlen biztos és állandó forrása

¹⁷ Való igaz, hogy a szocializmus híveit is ez a meggyőződés hajtja, de önük az egyén közösségben elfoglalt helye és szerepe más alapokon nyugszik, főleg a szocializmus radikálisabb változataiban.

mégis a szabadság, minthogy ennek révén annyi független központja lehet minden javításnak, ahány egyén van” (Mill 1983, 156-7).

Milyen következményekkel járhat e sajátos viszony? Egyfelől, meggátolja, hogy a szabadság szabadosságba torkolljon. Arról van szó ugyanis, hogy fontossága miatt a haladás eszméje állandóan jelen van, és nem fogad el bármiféle féktelenséget a szabadság nevében. Másfelől, a haladás nem kimondottan a minden áron, és mindent elsöprő anyagi gyarapodásként tételeződik, melynek leple alatt el lehetne fojtani a szabadságot. Ilyen értelemben, egy közösség vagy hatalom nem hivatkozhat a szabadság árán arra, hogy pontosan tudja, mit kell tenni a haladásért.

A szabadság nevében nem tehető meg bármi, a haladás viszont nem emelkedhet a szabadság fölé, és nem nyomhatja el azt. A két magelem tehát közvetlen közelségben van egymással, kölcsönösen ellenőrzik egymást, mi több, e két elem sajátos viszonya a harmadik magelemet, az egyént is kordában tartja, hogy anti-szociális versengésével ne okozzon károkat. Ez a kölcsönösség egyben a közösség felértékelését is jelzi.¹⁸

A szabadság és az egyén viszonyáról elmondható, hogy a szabadság az individualitáshoz kötött, és csak az individualitással együtt nyer értelmet. Ennek magyarázata abban keresendő, hogy az egyén csak akkor lehet szabad, ha saját döntései szerint cselekedhet, de a saját belátása szerinti döntései egyben az egyén individualitásának, személyiségének egyfajta lenyomatai. Szabadság és individualitás tehát kölcsönösen feltételezik egymást, és együtt járulnak hozzá az egyén boldogulásához, amennyiben elfogadjuk, hogy a boldogulás tulajdonképpen az egyén kibontakozását, személyiségének fejlődését jelenti, annak érdekében, hogy saját képességeit, ismereteit, felhalmozott tapasztalatait „a maga módján használja és értelmezze”, hogy a lehető legmegfelelőbbben alkalmazza azokat „a saját körülményeire és jellemére” (Mill 1983, 135).

Szabadság nélkül elképzelhető az egyén, de individualitás nincs szabadság nélkül. A személyiségről, tehát csak szabadság mellett beszélhetünk, hiszen „szabadságra és a helyzetek sokféleségére” van szükség, ugyanis „ezek egységéből alakul ki az egyénnek az az ereje, s ama sokrétű különbözősége, amely eredetiséggé egyesül” (Mill 1983, 134).

A haladás és az individualizmus között is szoros viszony áll fenn, ugyanis a vágyai kielégítésére törekedő, és fejlődni képes racionális egyén maga a haladás oka. Az egyéniség léte a fejlődés, az egyéni boldogulás fő forrása.

A három magelem - átszöve a racionalizmussal- azonban nem áll meg magában, az egymás közötti kölcsönösségi viszony sem nyújt annyi erőt nekik, hogy más fogalmak támasza nélkül lábon maradhatnának. Önmagukban nem meríthetnék ki a liberalizmus igen bonyolult és összetett jelentéstartományát. Úgy tűnik, ezért, hogy további elemekre van szükség, amelyek képesek védelmezni, erősíteni a magelemeket, és korról-korra pontosabbá tudják tenni azok jelentéseit. Másként fogalmazva, a mag szomszédos elemei jelentős mértékben járulnak hozzá a liberalizmus belső szerkezetének megfelelőbb feltérképezéséhez, a fogalom fejlődéstörténetének nyomon

¹⁸ Bővebben lásd Freeden 2008, 145-6.

követéséhez. A „másodlagos” elemeket logikai és/vagy kulturális szempontból lehet a magelemekhez csatolni.

Az előző szempont megszabja, hogy logikailag melyek az egyes magelemhez rendelhető szomszédos elemek, a kulturális szempont pedig arra utal, hogy az egyes elemek jelentései tér és idő függvényében változhatnak. A szomszédos elemek jelentésváltozásai értelemszerűen a magelemek jelentésváltozásait eredményezik, ami a liberalizmus „alkalmazkodó” képességére utal, megszabva annak diakronitását is.

Melyek lehetnek ezek az elemek? Az individualitáshoz rendelt szomszédos elemek közül az emberi természet, ezen belül egoizmus, hedonizmus, önérdék (mint fő motiváció), illetve a szociabilitás említendő meg. A szabadság fogalmához csatolható szomszédos elemek: egyenlőség, redisztribúció, tulajdon, adózás, igazságosság, hatalom (állami hatáskörök), kötelesség. A haladáshoz rendelhető szomszédos elemek köz sorolhatjuk a fejlődést (mesterséges, illetve természetes), a fejlődés ütemét (hatékonyságát) meghatározandó versengést, piacot, szabad kereskedelmet, magánérdeket, magántulajdont, gazdasági egyenlőtlenséget, esélyek egyenlőségét, stb.¹⁹

A teljesség igénye nélkül vizsgáljunk meg néhányat ezen elemek közül. Az egyén fogalmához szorosan kapcsolódik tehát az emberi természet. Különböző mértékben ugyan, de a különböző liberalizmusok hívei vallják, hogy a haladás egyik motorja az egyéni vágyak kielégítésének öröme. Az örömök, és úgy általában az élet ésszerű élvezése, mint a legfőbb jó, az egyén hedonizmusára utal, s ettől nem szabad eltekinteni az ember természetének vizsgálatakor, mivel az ember motivációinak van egy ilyen érzékileg kimutatható alapja, még akkor is, ha léteznek más, „magasabb” indítékok.

Hasonló módon, az egyén lehet segítőkész, mások számíthatnak néha önzetlen szolgálatára, de az „én”-t középpontba állító individuum egocentrikus gondolkodását, egoista hajlamait szintén számításba kell venni cselekedetei során, céljai megvalósításának folyamatában. A liberálisok nem tartják az egoizmust negatívumnak, jóval inkább ösztönző erőként fogják fel azt.

A liberalizmusra a pozitív emberkép formálás, az ember képességeibe vetett hit a jellemző, hiszen tanulással, az egyén képes fejleszteni önmagát, s ezzel „érik”. Az ember követhet el hibákat, de tanul belőlük. Tévedéseit képes korrigálni, a bajokat

¹⁹ A másodlagos elemek részletesebb kifejtése nélkül is könnyen látható a logikai kapcsolat az egyes fogalmak között. Az a *liberalizmus*, például, amely az egyének pusztá összegeként felfogott, atomisztikus társadalom középpontjába az individuumot állítja, aki racionalitása révén tervezi meg élete irányát, hogy adottságai lehető legmaximálisabb kihasználásával versengjen másokkal, és képességei szerinti teljesítménye alapján, magánérdekeit követve boldoguljon, más jelentéssel bír, mint az a változata a *liberalizmus*nak amely az egyén és az organikus társadalom összehangolására, az emberek bizonyos fokú gazdasági együttműködésre törekszik, és amely fokozottabb állami beavatkozás mellett támogatja a köztulajdon térnyerését. Itt ismételtelen hangsúlyoznom kell, hogy a magelemek, és a hozzájuk rendelt szomszédos elemek között nincsenek éles határvonalak. Ezek az elemek sajátos viszonyrendszert alkotnak a maggal (egyes szomszédos elemek két, akár három magelemhez is kötődhetnek) és egymással, kölcsönösen hatnak egymásra, s az állandó mozgásban levő elemek biztosítják a liberalizmus fogalmának belső dinamizmusát, fejlődéstörténetét.

időben orvosolni. Ez mindenképp optimista alapállás, ami természetesen nem azt jelenti, hogy a liberalizmus hívei nem vesznek tudomást a problémákról, a veszélyekről. Az egyén életesélyeit, társadalmi helyzetét, sikereit, illetve boldogulását azonban saját teljesítménye alapozza meg, s a szabad egyénnek erre reális lehetőségei vannak.

Az egyénhez csatolt szomszédos elemként kezelhetjük a társas hajlam fogalmát is. A társas hajlamnak, és ezáltal a „közösségiességnek” jelen kell lennie, de meglepő lenne a liberális mag közvetlen közelébe helyezni, hiszen a liberalizmus lényege az individualitás, nem pedig a szociabilitás, a közösségi vonás (Noha az egyes liberalizmusok elemzése során egyértelművé válik az egyén és a közösség egymáshoz viszonyított szerepének változása). A liberalizmus morfológiai elemzése során célszerű megkülönböztetni e súlyeltolódást, hiszen egyáltalán nem mindegy, hogy a közösséget az egyének pusztá aggregátumaként fogjuk fel, vagy úgy közelítjük meg a társadalmat, mint egy organikus entitás, az egyéneket, pedig mint e szerves egész aktív részei. A társas hajlam (lévén a kollektivizmus alapja) az egyének közötti együttműködést segíti elő úgy, hogy közben nem helyezi alávétettségre az egyént, és a szociabilitás nem sérti meg az emberi szabadságot, nem veszélyezteti az egyéniséget.²⁰

Akár az egyén túlzott dominanciája a közösséggel szemben, akár a közösség viszonylagos felértékelődése az alapállás, egyetlen liberalizmus sem szakíthatja ki az egyént a közösségből, jóval inkább sajátosan közelíti meg a kettő viszonyát. Minden ideológiának többé-kevésbé közösségben kell gondolkoznia, ha nem is azonos koncepciók mentén. A kettő közötti kapcsolat sajátos értelmezése abból adódik, hogy a klasszikus liberális felfogás szerint a haladás fő mozgatórugójaként felfogott egyéni érdek egyben közösségi érdeknek tekinthető, mivel az egyéni érdek „elősegíti az általános jólétet.” A liberalizmus klasszikus változatában tehát az egyén és a kollektíva inkább szembeállnak egymással, egymás ellenpólusaiként tételeződnek, e feszültség fokozatosan a kettő közötti komplementer viszonyra oldódik. Akár az egyik, akár a másik képezi a kiindulási pontot, az egyén és a kollektíva viszonya közvetlenül kötődik a szabadsághoz.

A szabadság fogalmához szomszédos elemként kapcsolódik az egyenlőség. Összetettsége, poliszemikus jellege miatt nem térünk ki az egyenlőség részletesebb elemzésére, annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy nem az egyének jellem és képességbeli egyenlőségéről, s nem is az egyéni teljesítmények, és ennek megfelelően a jutalmazások egyenlőségéről van itt szó. Ilyen irányú elmozdulások azonban nyomon követhetők a fogalom jelentéstörténetében, főleg a liberalizmus, 19. század végi és 20. század eleji revizionista változataiban.

Liberális olvasatban az egyenlőség (akár természetjogi megközelítésben, akár az emberi méltóságra alapozva, netán a „minden ember cél önmagában” elv alapján) elsősorban az egyenlő szabadságra vonatkozik, ami a szabadságjogok garantálása mellett a jog előtti egyenlőségben, majd a fokozatosan kibontakozó politikai egyenlőségben fejeződik ki. Igaz, a szociális problémák sokasodásával, és a szociális jogok térnyerésével az egyenlőség értelmezési tartománya a liberalizmus hívei számára

²⁰ Ennek kapcsán lásd még Freedon 2008, 150-1.

is már túlmutat a jogi vagy a politikai egyenlőségen, de nem törekszik teljes gazdasági egyenlőségre.

Az egyenlőség mértékének meghatározásában azonban a liberalizmus két mageleme, a racionalitás és az individualitás is igen fontos szerepet játszik. Arról van szó ugyanis, hogy a racionalitás egyetemessé tétele azzal indokolható, hogy az emberi természet sajátjaként az minden emberre vonatkozik, s ez csatolható a minden egyén szabad választásának (az élet megtervezése, s a terv szabad követése) gondolatához. Ez utóbbi, a maga rendjén magában hordja az egyenlőség eszméjét. Az individualitás azonban korlátozza az egyenlőséget, legfőképp az eredmények teljes egyenlőségét, ugyanis a liberalizmus szerint az individualitások különbözőek, s ennek következtében a különböző képességű és jellemű egyének önkifejeződése, szabad kibontakozása nem eredményezhet teljes egyenlőséget. A két magelem, tehát korlátok közé szorítja az egyenlőséget, az egyik védelmezi azt a teljes egyenlőtlenségtől, a másik viszont megakadályozza az egyenlőség mindenre és mindenkire kiterjedő győzelmét²¹.

A gazdasági egyenlőség összekapcsolódik azzal, hogy minden társadalomnak szembe kell néznie egyfelől a gazdagsággal, a javak halmozásával, és a gazdagságból származó hatalommal, másfelől a szegénységgel, a szegények, gazdagokhoz viszonyított esélytelenségeivel, szellemiek és anyagiak terén egyaránt. Az anyagi egyenlőtlenségek mérsékelését a liberalizmus céljaiként kell számon tartanunk, hiszen a minél kevesebb kézben, minél nagyobb mennyiségben halmozódó vagyon voltaképpen a liberalizmus magelemei ellen ható erő (Erre nemsokára visszatérek a tulajdon kapcsán).

A lehetőségek, vagy az esélyek egyenlősége fontos eleme a liberalizmusnak, de az ehhez kapcsolódó redisztribúció fogalma állandóan újra meg újra értelmeződik a liberalizmusokban, annak megfelelően, hogy az eredmények szempontjai mentén történő újraelosztás, és a szükségletek szerinti redisztribúció közül melyikre helyeződik viszonylag nagyobb hangsúly.

Annak érdekében, hogy a súlyos gazdasági egyenlőtlenségek mérsékelésének liberális kérdését megvizsgálhassuk, két újabb fogalom, a tulajdon és a hatalom vizsgálatára van szükség.

A tulajdon kapcsán, az adózás új alapokra helyezése nincs a liberalizmus magelemei ellenére, olyan értelemben, hogy adóztatással el lehet érni, hogy a tulajdon szétterjedjen. Minél inkább szét van osztva a tulajdon, annál több ember rendelkezhet vele, és annál több egyén számára nyílik meg a fejlődési lehetőség. Ez viszont a társadalom javát szolgálja.

Az örökölt ingatlanok és vagyonok az egyenlőtlenségek egyik fő forrásai. Ezért „a magántulajdon...és az örökösödés...a törvényhozás legfrissebb témái...ezen intézmények eredményeként fennálló egyenlőtlenségek mérsékelésére az elsősültségi és az örökösödési jog megszüntetése tűnik megoldásnak...az igazságtalanság felszámolásában”.²² Ilyen formán a magán, illetve az állami tulajdon

²¹ Lásd még Freedon 2008, 159-60.

²² Mill: *Autobiography*, 137-8 In Freedon 2008, 163.

mértéke nem konstans, ezért az egymáshoz viszonyított arányuk nyitott kérdés a liberalizmus hívei számára.

Az anyagi hatás mellett a tulajdonnak erkölcsi vonzata is van, hiszen a képességek fejlesztésének hatékonysága, a kezdeményezőkézség növelése, illetve a munkához való viszonyulás révén jellemformáló szerepet tölt be, mi több, a tulajdon elosztása terén egy újabb fogalom kerül be a liberalizmusba, az igazságosság. A tulajdon fogalma, tehát erősíti az egyéniséget, növeli az egyéni szabadságot, és nagyobb lehetőséget nyújt a fejlődésre, s mint ilyen, a liberalizmus mágalemeit támogató tényező.

A brit liberálisokat foglalkoztató kérdések egyike a társadalom alsóbb rétegeinek helyzete, noha a kérdésfelvetés nem jelenti szükségszerűen a tényleges és átfogó támogatás szándékát. A 19. század utolsó felében azonban nemcsak az történik, hogy a szegények megsegítésének kérdése egyre inkább aktuálpolitikai kérdéssé válik, hanem az is, hogy a szociálpolitikát fokozatosan új alapokra helyezik, s egyre nagyobb szerepet tulajdonítanak ebben az államnak. Amint korábban is utaltam rá, ez óhatatlanul módosítja, pontosabban kibővíti a szabadság értelmezési tartományát. A szabadság pozitív értelmezésének előtérbe helyezésével, az állam beavatkozási hatáskörének bővítésével elkerülhetlenné válik a hatalom fogalmának vizsgálata.

Mindaddig, amíg a szabadság a liberalizmus központi eleme, a kormányzás kérdése nem hagyható figyelmen kívül, hiszen a hatalom elengedhetetlen a társadalmi harmónia megteremtése és fenntartása érdekében is. Ez az alapvető funkció azt jelenti, hogy a törvényhozás hatáskörébe kell tartozniuk „mindazoknak a dolgoknak, ... amelyek a társadalmi cselekvéssel, szokással kapcsolatokkal függenek össze...”, hiszen az egyén hatalma ezekben a dolgokban nem illetékes (Mill 1983, 189). A hatalomnak jogában áll beavatkozni „azokban az esetekben, amelyekben társadalmi jogaimat egy másik ember társadalmi cselekedetei sértik” (Mill 1983, 190).

Az egyén tehát a társadalom védelmét élvezzi másokkal szemben, a szolgáltatást azonban köteles viszonzni. Egyik ilyen kötelessége, hogy a többiek felé bizonyos viselkedési formákat betartson, és ne sértse meg mások bizonyos érdekeit, azaz a törvény által garantált jogait. Az egyén egy másik kötelessége, hogy részt vállaljon „azokból a munkákból és áldozatokból, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a társadalmat vagy tagjait meg lehessen védeni a bántalmazásoktól és a megtámadásoktól” (Mill 1983, 164).

Egyfelől, tehát a harmónia, a rend érdekében a hatalomnak garantálnia kell az egyén jogos szabadságának sérthetlenségét, másfelől, viszont óvakodnunk kell a hatalom túlkapásaitól, az egyén jogos szabadságába való illetéketlen beavatkozásától, azaz a kormány hatalmának fölösleges gyarapításától. Megfelelő kormányzásról, ilyen formán, akkor beszélhetünk, ha megtörténik „a hatalom legnagyobb megosztása, amely még összeegyeztethető a hatékonysággal...” (Mill 1983, 233).

A hatalom korlátozó erő, de egyben korlátozni is kell azt. Korlátozó szerepe elsődleges fontosságú, de kordában tartása is elengedhetetlen része minden liberális ideológiának. A korlátozás és korlátozottság mértéke kor-, és kultúrafüggő. (A brit liberalizmusok elemzése során is kiderül, hogy ennek mekkora jelentősége van).

A korlátozás, nemcsak a hatalmi túlkapásokra, az önkényes hatalomgyakorlásra vonatkozik, hanem magába foglalja a „jóakarátú és jótékony despota” uralkodás megakadályozását is, hiszen ez az egyének életébe való túlzott beleszólást jelentheti. (Itt azonban, amint azt Mill esetében is láttuk, igen nehéz megállapítani pontosan, hol és mikor indokolt a „rám vonatkozó” vagy „másokra vonatkozó” egyéni cselekedetekbe való beleszólás). A hatalmi „korbács”, és a túlzott beleszólással történő „jótékonyosság” széles skáláján meg kell találni azt a pontot, vagy szakaszt, amelyen, vagy amelyben a kormány olyan eszközöket talál ki, amelyekkel meg lehet győzni „az embereket arra, hogy mi szolgál a javukra” (Mill 1983, 165). Ehhez korlátozott hatalomra, képviseleti kormányra, és az egyének szabadságjogainak betartására van szükség. A túlzott hatalmi beavatkozás eredményezte passzivitás helyett, ezáltal az egyéni aktivitásra tevődik a hangsúly, s egyének fejlődése, s ennek révén a társadalmi haladás lesz az eredmény. Ezzel együtt azonban az egyéni és a társadalmi tudat, valamint az önérdekre épülő erények és a társadalmi erények egymást kiegészítő jellege is erősödik.

A racionalitáshoz köthető a boldogság maximalizálásra való törekedés, mint racionális folyamat, amelynek alapja az a racionális meggyőződés lehet, hogy minél jobb az ember képességei, annál nagyobbak a cél elérésének esélyei. A boldogságkeresés tehát az emberi élet és tevékenység racionális forrása. Az önfejlesztés, ilyen értelemben, az egyén céltudatos tevékenysége. A mill-i filozófiáját is átszövő utilitarista erkölcs azonban már a társadalmi dimenziót is hozzárendeli a boldogság fogalmához, hiszen a cél minél több ember, minél nagyobb boldogságának elérése, s ehhez viszonylag békés társadalomra van szükség. Béke viszont nincs harmónia, rend nélkül. A racionalitás, ezek szerint a közösség harmóniájához vezet.²³

A fentebb felsorolt elemek érzékeltetik a liberalizmus fogalmának komplexitását, rávilágítanak a vizsgálandó területek sokféleségére, még úgy is, ha az eddig említett fogalmak nem fedik le teljes mértékben a liberalizmus értelmezési tartományát. A részleges hiánypótlásra a demokrácia fogalma ígérkezik alkalmasnak, akkor is, ha a liberalizmus „kezdeti” szakaszában még nem beszélhetünk demokráciáról. Liberalizmus és demokrácia nem fedték egymást, fokozatosan azonban a demokrácia logikai, de főleg kulturális alapon is egyre közelebb került a liberalizmus magiához, hiszen a 19. század folyamán a brit társadalomban egyre nagyobb teret és fontosabb szerepet kaptak a választójog kiterjesztéséről (idővel az általános választójog megadásáról), a tömegek politikába való beemeléséről, a képviselétről, a kisebbségek védelméről szóló politikai viták, amelyek a maguk során reflektáló erejűek is voltak, hiszen rávilágítottak az egyes korok, a mindenkori „jelen” fontos politikai kérdéseire.²⁴

²³ Érdekes, hogy a legtöbb liberális jobban kedveli a *harmónia* kifejezést, és kevésbé preferálja a *rend* fogalmát. Igaz, Mill esetében gyakrabban találkozunk a *rend* kifejezéssel, különösen a haladás és rend viszonyának elemzése során (Lásd Mill 1991, 217-25), de későbbi liberálisok, mint például Green, Hobhouse és Hobson írásaiban is a *harmónia* a gyakoribb kifejezés.

²⁴ A 19. század Angliájának egyre égetőbb kérdései voltak ezek, amelyek különböző erősséggel kerültek napirendre a különböző érdekképviseleti csoportok jóvoltából. E csoportokkal Mill közvetlen vagy közvetett formában, de kapcsolatba került, s e csoportok többé-kevésbé hatottak is rá.

A demokrácia keretén belül a szabadság összekapcsolható az önmeghatározással, ezáltal a hatalom gyakorlóit azonosítani lehet a néppel, amitől már csak egy lépés a választójog kiterjesztésének gondolata, majd az „egy szavazó egy szavazat” alapú általános választójog valóra váltása. E folyamat persze nem ment zökkenőmentesen a brit társadalomban sem, hiszen az ellenérdekek komoly erőt képviseltek a 19. század folyamán. Az elitizmus hívei, akik korábban a származásra, a század utolsó évtizedeiben inkább a tehetségre és teljesítményre hivatkozva védelmezték a kiemelkedő képességűeket, a kormányzásra legalkalmasabbakat (a tanulatlan nép középszerűségétől), a társadalom vertikális tagozódását „természetes állapotnak” vélték.²⁵

A demokrácia a társadalmi osztálytagolódás, és „egy osztály uralma a többi osztály felett” elv ellen hat, s mint ilyen, nem támogatja sem a hagyományos értelemben vett arisztokrácia uralmát, sem a széles tömeg zsarnokságát a kisebbségekkel szemben. Ilyen értelemben, a demokrácia mérsékelő feladatot lát el. Egyfelől, védelmezi a racionalitást, mint magelemet, és erősíti az általános érdek fogalmát, mint a magelemekhez szorosan kapcsolódó szomszédos elemet. Másfelől, megkérdőjelezi az önmeghatározás leple alatt felmerülő méltánytalanságokat, ugyanis a vertikálisan tagolt társadalmak alsó rétegeinek az önmeghatározás teljesen mást jelent, mint az elitnek, nem csak azért, mert képességeik fejlesztésére jóval szerényebb lehetőségek álltak rendelkezésre, hanem azért is, mert a politikai csatornák sokáig zárva voltak előttük.

A demokrácia szorosan összeköti az önmeghatározást az egyén fejlődésével, hiszen az individualitás, az egyén kibontakozása és fejlődése csak úgy képzelhető el, ha mindenki számára adottak a demokratikus keretek. Ez szükséges ahhoz, hogy minden egyén aktív, netán innovatív legyen, hogy lehetősége nyíljon szellemi és erkölcsi képességeinek fejlesztésére és használatára. E demokratikus keret nélkül aligha beszélhetünk az általános érdekeket szolgáló „jó” kormányzásról. A demokrácia egyben serkentő hatású is, hiszen a demokratikus berendezkedésnek csak úgy van értelme, és igazán akkor kívánatos, ha egyre több tanult, fejlett és öntudatos egyén alkotja a társadalmat.

Természetesen, a demokrácia többértelműsége, jelentésváltozása összetettebbé teszi a liberalizmus jelentését, de a demokrácia fogalmának fokozatos beemelése a liberalizmusba jelentős mértékben járul hozzá ahhoz, hogy megfelelőbben követhessük a liberalizmus diakronikus jellegét. Minél inkább haladunk a

²⁵ Maga Mill sem tudott teljesen kilépni az elitizmus vonzerejéből (Apja, James mellett valószínűleg Coleridge és Carlyle is hatással voltak rá), hiszen számos megnyilvánulásából kiolvasható, hogy ő is a kiválóságokat védelmezte a tömeg visszahúzó erejétől, vagy mérsékeltebb megfogalmazásban a tudást védelmezte a tudatlanság ellen. Ahogy mondta, a közösség „kevés bölcsből és sok ostobából álló gyülekezet.” (*A szabadságról*, 72). Az elitizmus népszerűsége, és az egyenlőség liberális népszerűtlensége a 19. század folyamán abból is adódik, hogy elterjedt meggyőződés volt, hogy a széles tömeg tanulatlan, és ez potenciális veszélyeket tartogathat, netán destabilizáló lehet. Ezért is ment nehezen, és volt lassú Angliában a választójog kiszélesítésének folyamata. A tömeg tanulatlanságának ténye vezetett oda, hogy a 19. század második felében az oktatás egyre égetőbb kérdéssé vált a szigetországban.

századforduló felé tehát, annál nagyobb a demokrácia térhódítása a brit társadalomban, s annál közelebb kerül a demokrácia fogalma a liberalizmus magjához, s e kettő viszonyának változása jelentős mértékben járul hozzá ahhoz, hogy a liberalizmus képes legyen megfelelően reflektálni az állandóan változó (és demokratizálódó) külső valóságra.²⁶

Brit liberálisok

Úgy gondolom, hogy a fentebb bemutatott fogalomszerkezet egy olyan analitikus „orientációs alappal” szolgál, amelynek segítségével világosabbá tehetők az egyes liberalizmusok konfigurációi, az ideológiai családon belüli kontinuitás, illetve a liberalizmus fogalmának morfológiai permutációi.²⁷ Természetesen, a fentebb vázolt fogalomkonfigurációnak ki kell állnia a próbát az egyes liberalizmusokra ahhoz, hogy egyáltalán elfogadhatóvá váljék.

A hagyományos előjogokkal és feudális privilégiumokkal szembeálló Cobden és követői, akik az önérdéktől motivált egyén központba helyezésével a laissez-faire elvét tették meg kiindulási alpnak, és vehemensen elleneztek a paternalizmus minden változatát, teljes mértékben kifogásolták az állami beavatkozást a munka, a tőke vagy a tulajdon világába, mondván, hogy az aláássa a dolgozó ember, vagy az őt alkalmazó ember jogos szabadságát.

A R. Cobden elveit tovább vivő, de a szabad verseny, az árucseré, a tulajdon és az állami beavatkozás kérdéseiről rendszerezettebb elemzést nyújtó Spencer is a minden ellenőrzés fölé emelt egyént, az individualitást helyezte elméletének középpontjába. A világ, és ezen belül az emberi társadalom „naturalista” megközelítésével Spencer evolúcióelmélete arra mutat rá, hogy a társadalomban megtett káros lépések kijavítják önmagukat a környezethez való organikus adaptáció folyamatában. A darwini elv társadalomra való alkalmazása a laissez-faire elvének biológiai apológiája ez, s olyan társadalmat feltételez, amelyben a természetes erők munkálkodnak. Elméletével H. Spencer az egyenlő szabadság törvényén nyugvó „tökéletes versengés” és a minimális állam kiemelkedő képviselőjévé vált.

T.H. Green a pozitív szabadság eszméjének hitelességét megerősítő újszerű liberalizmust teremtett, aki a természettudományok és a Biblia ötvözetéből egy, racionális alapokon nyugvó keresztényi etikát állított vissza. Sajátos elmélete a liberalizmus és a kereszténység, az ésszerűség és a hagyományos erkölcs összebékítését tűzte célul, s ebben talán Kantra is támaszkodhatott, aki szerint az erkölcsi törvénynek való engedelmesség szabadságot jelent. E törekvésében Green az állam szerepét emelte ki az individuum önmegevalósításában.

Művében kihangsúlyozta a hagyományos arisztokráciával szembeni ellenszenvét, elfogadta a szabad kereskedelmet és a szavazati jog bővítését, szorgalmazta az egyén

²⁶ A fogalomszerkezeti elemzés alapján a mill-i liberalizmus valahol „középen” helyezkedett el a két pólus, a „vegytisztán” klasszikus és a demokratikusabb szociál-liberalizmusok között.

²⁷ A *permutáció* az elemek sorrendváltoztatására, lehetséges sorrendjeinek rendszerére utal.

önfejlesztésének lehetőségét, kiemelte a magántulajdon jellemformáló szerepét, s tette mindezt úgy, hogy közben jóval nagyobb fontosságot tulajdonított az államnak, mint a liberalizmus korábbi hívei. Green tehát fontos lépést tett a revizionista liberalizmus felé azáltal, hogy az egyén–szabadság–hatalom–kötelesség bonyolult viszonyrendszerében összeegyeztette az egyén szabadságát a társadalmi gondokért egyre több felelősséget magára vállaló állami tevékenységgel. A negatívtól a pozitív szabadságértelmezés irányába történő fokozatos súlyeltolódás sejteti, hogy az állami beavatkozás önmagában egyre kevésbé minősül rossz dolognak a liberálisok többségének szemében, vagyis az egyén és az állam többé nem egymással szemben álló, ellenséges felekként, hanem inkább közösen tevékenykedő „partnerekként” értelmezendők.

Ezek az eltolódások jelzik, hogy a 19. század második felében a liberalizmus új tartalommal telítődött. Úgy tűnt, a klasszikus liberalizmus már elvégezte küldetését, és új korszak vette kezdetét. Ennek egyik oka, hogy a tömegek egyre növekvő, és a társadalomra nézve veszélyeket tartogató követeléseire (foglalkoztatás, lakás, nyugdíj, stb.) reflektálni kellett. A liberalizmus válasza a revizionizmus volt. A hátrányos helyzetű tömegek, a „leszakadt milliók” számára reformokra volt szükség, s ez arra is utal, hogy a megváltozott légkört nemcsak a haladás, hanem a kollektívizmus szelleme is áthatotta.

A brit szocialista mozgalom erősödésével, a liberalizmus hívei nagy léptékkal kezdték beemelni eszmerendszerükbe az állami beavatkozás pozitívumait. A középpontba állított individuumból az egyén erejéből való boldogulás központisága helyett az új vagy revizionista liberalizmus hívei egyre fokozottabb hangsúly fektettek tehát a kollektív értékekre, az állam szerepének, gondoskodó feladatkörének növelésére.

E hangsúlyeltolódás folyamatában nem kevés kihívást jelentett a hagyományos liberális igények és a kollektivisták nyomás összehangolása. Egy kis leegyszerűsítéssel azt is mondhatjuk, hogy a változás egyik lényegi vonása, hogy a korábbi liberalizmusok a hatalmi beavatkozásoktól védelmezték az egyént, míg az új alapokon nyugvó liberalizmusok hatalmi beavatkozás révén kezdték védelmezni az individuumból, az egyéniséget.

Anglia történetében olyan korszak ez, amelyben lényegesen megnőtt a szociális reformok iránti igény és követelés, és egyetlen párt, egyetlen kormányprogram sem hagyhatta ezt figyelmen kívül. Az új helyzet komoly kihívások és viták elé állította a különböző érdekeltségű és álláspontot képviselő egyéneket, csoportokat, társadalmi rétegeket. Ami a három nagy ideológia közötti rivalizálást illeti, még az a kérdés is joggal felmerülhetett, hogy miként lehet majd megkülönböztetni az új liberalizmust a szocializmustól és/vagy a konzervativizmustól, hiszen a konzervativizmus „liberalizálódott”, a szocializmus pedig „reformálódott”.

Ami a liberalizmust illeti, a „gyakorlati teendő” (nyugdíj, munkanélküli segély, társadalmi biztosítás stb.) nyomásgyakorló hatása azt eredményezte, hogy az egyén, közösség, felelősség, állam, szabadság, egyenlőség fogalmak új tartalommal telítődtek. A közösség és felelősség fogalmak előtérbe kerültek, az egyén védelmezése és az állam beavatkozó szerepe között megfelelő egyensúlyt kellett teremteni, a minimális állam

fogalma peremre szorult, a szabadság jelentése kibővült, az egyenlőség jelentősége megnőtt. E liberális léggör két kiemelkedő képviselője L.T.Hobhouse és A. Hobson.

A hagyományos individualizmus értékeinek védelmezése mellett Hobhouse arra hívta fel a figyelmet, hogy nagyobb teret kell biztosítani a társadalom jobbítására. Ezt viszont az egyén és a társadalom viszonyának sajátos harmóniáján nyugvó szociális reformok nélkül nem lehet megvalósítani. Az egyén dominanciája a mechanikusan egymás mellett élő emberek pusztá összegéből származó társadalom felett már a múlté, véli Hobhouse, az egyén és a sajátos szövődményű társadalom közötti harmónia és interdependencia viszont a „jelen” elsődleges igényeként jelentkezik. Az egyéni és a társadalmi boldogulás harmóniája tulajdonképpen az egyéni szabadság és az átgondolt fejlődés összebékítésén nyugszik. Ha azonban a társadalmi boldogulás tudatos irányítást és célirányos ellenőrzést igényel az egyén-társadalom közötti harmónia megteremtésében, akkor el kell fogadnunk, figyelmeztet Hobhouse, hogy a szabadságnak egy jóval nagyobb korlátozására van szükség, s a szabadság korábbi „társadalomellenes” változatát a „társadalmi” szabadságnak kell felváltania. A társadalmi szabadság egyik feltétele az általános korlátozás rendszabálya, azaz a társadalmi ellenőrzés. Az egyének önérdekei között fennálló természetes harmónia, véli Hobhouse csak úgy valósítható meg az organikus társadalomban, ha kellő időben és kellő helyen társadalmi korlátok vannak lefektetve. Az egész „közület” csak akkor szabad, ha a társadalom tagjai szabályok ellenőrzésének vannak alávetve, hiszen a „szabad ember igazi ura a közület”. (Hobhouse é.n., 23).

Egyértelmű szakítás ez egyfelől azzal a korábbi liberális értelmezéssel, hogy a szabadság egyfajta „maradék”, amely a hatalom „ki”- vagy „visszavonulása” után marad meg, másfelől, azzal a megközelítéssel, hogy az atomizált egyének pusztá aggregációjaként felfogott társadalomban az önérdektől vezérelt egyének boldogulása egyben össztársadalmi boldogulást is jelent.

Gazdasági szabadság terén a piac önszabályozó jellegének elvetésével a korábban kételkedve fogadott kívülről jövő szabályozás elfogadását hirdeti Hobhouse, és a szervezett közbelépés elsősorban a szegények érdekében történő beavatkozást jelenti számára. A kollektívizmussal felé közeledésben a „szándékos társulás nagy és egyre növekvő szerepet játszik”, s e társuláshoz elengedhetetlen az állam, amely kényszerítő hatalmával mindenkit ellenőrizhet. Az állam beavatkozó szerepe azonban nem lehet határtalan. Nem táplálhatja, ruházhatja az embereket, jóval inkább az a kötelessége, hogy „gondoskodjék róla, hogy a gazdasági viszonyok olyanok legyenek, amelyek között az a normális ember, akinek a lelkiere, teste, vagy akaratereje ép, hasznos munkájával magát és családját táplálni, lakással ellátni, és ruházni tudja” (Hobhouse é.n., 168-9).

Mindegy zárógondolatként, Hobhouse liberalizmusában az egyén nem áll egyedül, közte és az állam között viszonyosságon alapuló kötelezettség áll fenn, amihez közös munka és szervezett ellenőrzés szükséges. Az állam nem a boldogulást, hanem a boldogulást elősegítő külső körülményeket teremtheti meg, de ennek érdekében meg kell növelni az állam hatásköreit. Hobhouse liberalizmusát „liberális szocializmusnak” is nevezhetjük. Tegyük hozzá, nem alaptalanul.

A revizionista liberalizmus másik kiemelkedő képviselője A. Hobson, aki az állam fokozottabb szerepének fontosságát azzal magyarázta, hogy a kapitalizmus nyers formája, az atomizált egyének önző érdekei szerinti versengés, a szélsőséges individualizmus nem elegendő a társadalom megfelelő berendezkedéséhez és szervezéséhez. A kapitalizmus klasszikus formájának „melléktermékei” elfogadhatatlan következményekkel járnak, s a laissez-faire még elméletként sem felel meg a századforduló kihívásainak.

A megoldást Hobson a szociális reformok átfogó és szisztematikus rendszerének kidolgozásában, illetve hatékony közösségi ellenőrzésben és szolgáltatásban látta. Ez az „új” liberalizmus alapvető feladata, melynek értelmében a régi individualizmust az egyre kiterjedő közösségi tevékenységnek kell felváltania, ami egy organikus politikát igényel a társadalom újjáépítése céljából. Az állam fogalmát, illetve az egyénhez és a magánvállalkozáshoz fűződő viszonyát újra kell értelmezni, de a köztulajdon jelentős mértékű növekedése, és az ipar ellenőrzése miatt a liberális államot nem szabad összemosni a szocialisták széles körben elfogadott államértelmezésével (Hobson 1909, xii). Az államnak összhangba kell hoznia az egyén boldogulását a társadalmi jóléttel, s a kiegyensúlyozás folyamatában az államnak, egyfelől meg kell védenie állampolgárait a tulajdon és a magánvállalkozás túlkapasaitól, másfelől meg kell teremtenie a gazdasági és szellemi esélyegyenlőséget. Ennek megvalósításához Hobson Churchill szavait idézi: „a tulajdont össze kell kapcsolni az emberek tudatában az ésszerűség és az igazságosság eszméivel” (Hobson 1909, xi),²⁸ kiegészítve azzal, hogy „a társadalmi haladás organikus megtervezése egy új mentalitáson nyugvó liberális kormányzást igényel” (Hobson 1909, xii).

E változások nem jelentenek szakítást a régi, „hagyományos” liberalizmussal, a folytonosság ellenére Hobson rámutat arra, hogy a korábbi nemzedékek liberálisainak nem kellett szembesülniük olyan kihívásokkal (mint nagyobb méretű munkanélküliség, öregségi nyugdíj, segélyezések), amelyek jelentősebb és hatékonyabb állami beavatkozást igényeltek volna. Az új alapokra helyezett szerepvállalásban az állam saját feladatának vélte „hozzáigazítani a gazdasági és morális környezetet az új egyéni és közösségi igényekhez egyfelől azáltal, hogy biztosítja az egyének boldogulásához szükséges feltételeket, másfelől, hogy szolgáltatásokat nyújt az arra rászorulóknak” (Hobson 1909, 3).

Hobson és Hobson elméletei jelzik, hogy az új liberalizmus közelebb került a konzervativizmushoz (társadalom organikussága, közösségiség), de közelebb került a szocializmushoz is (állami hatáskörnövelés, szociálpolitika), amivel sikerült kiváltani az egyre liberalizálódó konzervativizmus híveinek aggodalmát. Ez a maga során igen élénkítő tette a szellemi és ideológiai küzdelmet a progresszív ideológiák és a konzervativizmus között.

A brit liberalizmus 19. század második felében tapasztalható változásai tulajdonképpen az individualizmustól a kollektívizmusra, a minimális államtól a „gondoskodó” államra, az atomizált egyének pusztá összegeként felfogott

²⁸ Hobson 1909, xi. A szerző nem pontosítja, de valószínűsíthetően Lord Randolph Churchill, Winston Churchill apjának szavait idézi.

társadalomtól az organikus társadalomértelmezésre való átváltás folyamatát jelzik, s e változások együtt járnak a politika két kulcsfogalmának, a szabadságnak és az egyenlőségnek az újra meg újra értelmezésével is. Ennek fényében fontos kérdésként merülhet föl, hogy mennyire lehet e fejlődési ívet kifejezni.

Az általam bemutatott konfiguráció, természetesen nem egy megmerevedett, örökérvényű metafizikai struktúra, egyfelől azért, mert a felsorolt elemek egymáshoz viszonyított helyzete és szerepe korfüggő, másfelől pedig azért, mert a fogalom keretein belül tárgyalt elemek poliszemikus jellegéből adódóan a liberalizmus több jelentésváltozáson mehet keresztül.

A liberalizmus fogalmának belső dinamizmusát és jelentésváltozásait, az elemek egymáshoz viszonyított hely-, helyzet-, és szerepváltoztatását igen találóan szemlélteti Saussure híres sakk-metáforája: játék közben a bábuknak nincs egy, egyszer és mindenkorra adott stabil értékük, mivel ezt az értéket jelentős mértékben a táblán kialakult állás (szerkezet) határozza meg. Adott helyzetben a gyalog lehet minden jelentőséget nélkülözhető bábú, más helyzetben, más játékállásban azonban akár döntő szerepe is lehet, eldöntve a játék végkimenetelét (Saussure 1967, 114-5).²⁹ Megnyugtató azonban, hogy nem kerülünk a jelentések túlzott relativizmusának csapdájába, hiszen a jelentésváltozások száma mégiscsak behatárolt.³⁰

Úgy gondolom, hogy a fogalom szerkezeti feltérképezése, belső konfigurációjának folytonos átrendeződése nemcsak arra mutat rá, hogy a liberalizmus képes reagálni a kihívásokra, a szellemi és társadalmi kontextus változásaira, hanem azt is érzékelteti, hogy a fogalomszerkezeti elemzéssel nyomon lehet követni a liberalizmus változásait. Arra a kérdésre viszont, hogy milyen mértékben lehet e módszerrel átlátni a változás részleteit, Freedén ad találó választ, mondván, hogy ez többnyire mérték kérdése, hiszen egy átlag térképen például jól láthatók az autópályák, a vasutak, de nem minden térképen vannak feltüntetve az erdei vagy a szekérutak (Freedén 2008, 164).

(A tanulmányban szereplő angol nyelvű szövegek magyar változata a szerző fordításai).

²⁹ Gyakorlatilag arról van szó, a politikai fogalmak elemei adott pillanatban lehetnek központi jelentőségűek, kellő környezetváltozás következményeként azonban csökkenhet, vagy épp növekedhet szerepük, jelentőségük. Más jelentéssel és központi jelentőséggel bírt például a korábbi, kelet-európai szocialista *tervgazdaság*, mint ma. A fogalom nem szűnt meg, de mai értelmezése szerint nincs központi helye a szocializmus fogalmában, főleg annak szociáldemokrácia változatában. A tervgazdaság fogalmának jelentés-, és szerepváltozása a *szocialista* fogalom jelentésváltozását is hozza magával.

³⁰ Ennek kapcsán lásd Nagy Levente: 'A konzervativizmus természetrajza' In Simon János (szerk.) (2011, 297. *Húsz éve szabadon Közép-Európában*. Konrad Adenaur Alapítvány, Budapest.

Irodalom

- Bayer József (2001): A politikai gondolkodás története, Osiris, Budapest.
- Freeden, Michael (2008): Ideologies and Political Theory, Clarendon Press, Oxford.
- Green, T.H. (1895): Lectures on the Principles of Political Obligation, Longmans, Green and Co., London.
- Greenleaf, W.H. (1983): The British Political Tradition, Volume Two, University Press, Cambridge.
- Hobhouse, L.T.: Liberalizmus (é.n.), 114 (Eredeti kiadás: L. T. Hobhouse: Liberalism, London, 1911).
- Hobson, J.A. (1909): The Crisis of Liberalism: New Issues of Democracy, London.
- Leroy-Beaulieu, Paul (1891): 'The Modern State in Relation to Society and the Individual', Social Science Series, London.
- Mill, J.S. (1983): A szabadságról. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Mill, J.S. (1991): On Liberty and Other Essays, Oxford University Press.
- Ritchie, G. David (1891): The Principles of State Interference, Swan Sonnenschein & Co., London.
- Saussure, Ferdinand (1967): Bevezetés az általános nyelvészetbe, Gondolat, Budapest.
- Simon János (szerk.) (2011): Húsz éve szabadon Közép-Európában. Konrad Adenaur Alapítvány, Budapest.
- Smiles, Samuel (1859): Self-Help with Illustrations of Character and Conduct, John Murray, London.
- Spencer, Herbert (1892): Social Statics Together with The Man Versus The State, Williams and Norgate, London.